

Okság

„Íme egy asztal, s rajta két biliárdgolyó: az egyik áll, a másik gyorsan közeledik feléje.” Talán nincs egyszerűbb és ismerősebb tárgya a filozófiai vizsgálódásoknak, mint az ok–okozati viszony, amely egyszerre alapja a mindennapi életben való tájékozódásnak (miként azt Hume hétköznapi példája sugallja), s a különböző fizikai vagy társadalmi jelenségekkel kapcsolatos tudományos elméletalkotásnak, hiszen – amint ugyancsak Hume állítja – „a *tényeket* illető következtetéseink mindig az ok és okozat relációján alapulnak, és [...] soha nem tudunk az egyik tárgynak a létezéséből a másikéra következtetni, ha a két tárgy nem áll közvetett vagy közvetlen kapcsolatban egymással” (David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Akadémiai Kiadó. 2006. 438). És mégis, az okság maradéktalanul ismerős jellege dacára máig nyitott kérdés, hogy mi-
ben is áll két esemény kauzális viszonya. Elemezhető-e más metafizikai fogalmak segítségével, vagy redukálhatatlan reláció? Melyek e reláció terminusai, és hányan vannak? Tárgyak, események vagy tények közötti viszony-e, esetleg egyéb relátumokkal rendelkezik? Helyes-e Hume intuíciója, amely szerint az okság csupán regularitás; vagy létezik szinguláris kauzalitás is, netán a kauzalitás az emberi cselekvésre épül?

A *Magyar Filozófiai Szemle* 2010/3. számának tanulmányai egy-egy speciális problémán keresztül képet adnak az ok–okozati viszonytal kapcsolatos elméletek történeti alakulásáról a görög filozófia kezdeteitől a kora újkorig, majd az utolsó két tanulmány bepillantást enged a 21. századi vitákba. A kortárs kiindulópont – pozitív előjellel vagy kritikai céllal – legtöbbször a kauzalitás hume-i analízise, így a vizsgálódások legfontosabb viszonyítási keretét ma is az okság egy olyan felfogása alkotja, amely a fizikai világ tudományos leírásának újkori programjához kapcsolódik. E megközelítés több ponton ellentétes azokkal az evidenciákkal, amelyek a korábbi elméletek alapjait képezték egészen a 17–18. századig. Ilyen evidencia a szimultán kauzalitás lehetősége, amelyet Hume határozottan elutasít, vagy az okok Arisztotelész által megjelölt négyféle típusának megkülönböztetése, amelyből a *mainstream* 17. századi elméletek szinte csak a hatóoksnak tulajdonítanak kitüntetett szerepet.

A korábbi, négyes felosztás genezisébe enged bepillantást a tanulmányblokk élén Betegh Gábor „*A következő ok*” című írása, amely az arisztotelészi *Metafizika* A 3–4. részletes elemzésén keresztül azt mutatja meg, hogy Arisztotelész az egyes okfajták megjelenését nem nemzedékről nemzedékre haladó, additív történeti folyamatnak, hanem olyan temptatív lépések sorozatának tekintette, amelyek fokozatosan tették elkülöníthetővé az oksággal kapcsolatos kezdeti intuíció differenciálatlan elemeit. Arisztotelész szerint ugyanis „valamilyen tisztázatlan és kezdetleges formában az okok többféle fajtája is jelen volt már a kezdetektől”. Az elemzés nem csupán Arisztotelész történeti fejtegetéseit rekonstruálja, hanem egyszersmind arra is rámutat, hogy a négy ok – jóllehet metafizikailag megkülönböztethető – egyfajta „minden vagy semmi” kérdésként Arisztotelésznél szorosan összetartozik: nem lehetséges az okság egyes formáiról számot adni oly módon, hogy a többi teljes egészében tisztázatlan marad.

A Hume előtti kauzalitáselméletek egy másik jellegzetes vonása jelenik meg plasztikus formában Bene László írásában (*Okság és morális felelősség Plótinosz-nál*): a kauzalitás és a szabadság konfliktusa gyakran nem a fizikai folyamatok determinisztikus voltából, hanem az immateriális lélek más, anyagtalan princípiumoktól való függéséből fakad. Bene László az okságprobléma egy ma is centrálisnak számító aspektusát, a kauzalitás és a morális felelősség összeegyeztethetőségének kérdését vizsgálja Plótinosz filozófiájában. Maga a kérdés a hellénisztikus kori vitákban a sztoikus fátumelmélet hatására jelenik meg. A szerző a szakirodalom jelentős részével szemben azt állítja, hogy Plótinosz közelebb áll a sztoikus nézetekhez, mint akár a peripatetikusok indeterminisztikus metafizikájához, akár a középső platonikus szerzők (hagyományos módon interpretált) felfogásához. Plótinosz elfogadja a kozmoszon belüli oksági determináció elvét, s ezzel együtt a szabadság egy olyan kompatibilista elmélete jelenik meg nála, amelyben a döntések a lélek jelleméből, karakteréből vagy diszpozíciójából erednek. A lélek ugyanakkor Plótinosznál nincsen alávetve az anyagi világ determinisztikus folyamatainak, hanem önálló oksági tényezőként tevékenykedik a világban – ami persze nem jelenti azt, hogy cselekvései ne függnének valamilyen magasabb princípiumtól az emanáció rendjében. Oksági determinizmus és a szabad választáshoz szükséges autonómia a szerző szerint a normatív racionalitás fogalma segítségével kapcsolható össze Plótinosz elméletében.

E Plótinosznál és az újplatonikus szerzőknél meghatározó metafizikai hierarchia átalakulásának lehetünk tanúi Simon József hiánypótló tanulmányát olvasva (*Az intelligibilitás okságától az okság intelligibilitásáig: a kauzalitás Duns Scotus filozófiájában*), amely az oksággal kapcsolatos filozófiai gondolkodás egy kevésbé ismert, ám nagy jelentőségű pillanatát világítja meg. A szerző szerint Duns Scotus elméletében válik el egymástól először jól látható formában az okság önmagában vett elgondolhatóságának kérdése az aktuálisan fennálló kozmosz ontológiai szerkezetére vonatkozó kérdéstől. Amikor Scotus a metafizika tárgyát nem ontoteológiaként (vagyis egy okként kitüntetett, tökéletes létező felől) gondolja

el, hanem a másik arisztotelészi megközelítést favorizálva a létezés minimális mozzanatát, a „létezőt mint létezőt” tekinti e tudomány első tárgyának, akkor e fogalommal a lehetséges létezés egy olyan területét írja körül, amelyet kizárólag az ellentmondás-mentesség követelménye határol. Scotus a pusztán lehetőség e háttére előtt keresi az oksági viszonyok megkülönböztető jegyeit. Okról és okozatról szólva annak a lehetőségéről beszélünk, hogy valami valami másból ered (*existens ab alio*). Ám ott, ahol az okságot pusztán formálisan, minden egyébtől elvonatkoztatva tekintjük, a mástól való függés e mozzanata önmagától függésként őrzi meg a kauzalitás e lényegi szerkezetét.

A történeti blokk lezárásaként Szalai Judit tanulmánya (*Arisztotelészi-skolasztikus elemek a descartes-i szenvedélytanban*) a kauzális viszony egy speciális, ugyanakkor a descartes-i elméletben közismert nehézségeket okozó esetét, a test–lélek interakció problémáját vizsgálja. Állítása szerint a descartes-i érzékelésemélet e döntő ponton azzal az arisztotelészi eredetű megközelítéssel rokonítható, amelyet Descartes meghaladni kívánt. A pszichofizikai kölcsönhatás ugyanis Descartes szerint egyszerre cselekvés az ok és elszívódás az okozat részéről, amennyiben tehát észlelési folyamatról van szó, az elmének passzív befogadóként kell viselkednie. Annál különösebb, hogy Descartes az érzékelést gyakran a lélek „odafordulásaként” és a test állapotait „szemlélő” tevékenységeként írja le. A tanulmány tézise szerint a percepció e látszólag aktív aspektusát egy a skolasztikus szerzőktől kritikátlanul átvett mozzanat magyarázza: a „szemlélés” nem valódi aktivitást jelent (vagyis az elme nem rendelkezik olyan intencionális aktussal, amely az agy valamely állapotára irányulna), hanem a formák megragadásának arisztotelianus elméletére utal, s a *speciék* befogadásával kapcsolatos skolasztikus nézetek maradványa Descartes-nál.

A tanulmányok sora két kortárs megközelítéssel folytatódik. A *Korrelációk kauzális magyarázata* című tanulmány szerzői arról az idestova tizenöt éve folyó munkájukról adnak áttekintést, amelyet a reichenbachi közös ok elvének nevezett princípium („nincs korreláció kauzalitás nélkül”) tanulmányozása terén folytattak. A közös ok elvének értelmében bármely olyan korreláció, amely nem logikai kapcsolaton alapul, vagy a korrelációban álló események közötti közvetlen kauzális viszonyból, vagy egy harmadik eseményből, a korreláló események közös okából ered. E kutatás során, amely a fogalmak szigorú valószínűségelméleti modellezésére támaszkodott, a szerzők azt vizsgálták meg, hogy a közös ok elvének jelentése, illetve érvényessége miképpen módosul a közös ok fogalmának különféle klasszikus és kvantumos értelmezései és általánosításai mellett, továbbá hogy az elv különféle értelmezései hogyan viszonyulnak a kvantumelmélet úgynevezett rejtett paraméteres kutatásaihoz.

A tanulmányblokk utolsó írása, Huoranszki Ferenc *Távolba ható okok* című munkája a hume-iánus és kontrafaktuális felfogás körül napjainkban zajló viták egyik központi témáját, az okság tranzitivitásának kérdését tárgyalja (ha *A* oka *B*-nek, és *B* oka *C*-nek, akkor *A* oka *C*-nek). A szerző úgy véli, a tranzitivitás

kérdése (a hume-i intuícióktól eltérően) nem vizsgálható a relációba állított partikulárek okságilag releváns tulajdonságaitól függetlenül. Javaslatára szerint e tulajdonságokat a hume-iánus keretet elutasítva célszerű olyan oksági diszpozícióknak tekinteni, amelyek nem manifesztálódhatnak a konkrét fizikai interakcióhoz szükséges feltételek nélkül, s így a mikrofizikai folyamatokat magyarázó oksági erők nem tranzitívak. Ebből ugyanakkor nem arra következtet, hogy a kauzalitás mint olyan nem tranzitív reláció, hanem arra, hogy tranzitív jellege nem magyarázható a mikrofizikai interakciókon keresztül. A tranzitivitás abból az intencionális perspektívából ered, amely a kauzális folyamatok elemeit manipulálható, potenciális eszközöknek tekinti távolabbi célok elérése érdekében.

A szubjektív perspektíva – ha némileg eltérő értelemben is – a *Fórum* rovat írásainak is kulcsmozzanata. A rovat Farkas Katalin *The Subject's Point of View* című 2008-as könyvét mutatja be a kötet tartalmának ismertetésén, három recenzió és a szerző válaszain keresztül. Farkas a kortárs elmefilozófia többségi álláspontjával szemben amellet érvel, hogy az elméről és a személyekről alkotott alapvető meggyőződéseink következetes és kompromisszumok nélküli internalizmust tesznek indokolttá. A kötet tehát azt kívánja megmutatni, hogy az elme megkülönböztető jegyét a privilegizált hozzáférés jelenti, s egy mentális vonás azonosításának az az egyetlen kritériuma, hogy „a világ hogyan jelenik meg az alany számára”.

Lapszámunkat Boros Gábor recenziója zárja az MTA Filozófiai Kutatóintézetének legutóbbi termését bemutató gyűjteményes kötetről, amely Gábor György és Vajda Mihály szerkesztésében *A lét hangoltsága: Tanulmányok a tudás sokféleségéről* címmel jelent meg idén a Typotex Kiadónál.

Schmal Dániel